

Ірина Бондаревська

## ГРАНІ СПІЛЬНОГО У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Уславлення самотнього існування, непримиренна критика суспільних інституцій та наголос на значенні самопізнання роблять ніби неактуальним питання про роль спільного, спільності в концепції людського життя Григорія Сковороди. Все ніби ясно: спільне як стандартизована людська поведінка є перешкодою на шляху до істинного щастя. Але в бароковій строкатості текстів Сковороди заховано більше варіантів тлумачення спільного, і вони варті аналізу для кращого розуміння думки філософа та визначення міри її інтегрованості в європейський інтелектуальний контекст. Окремі аспекти цієї теми представлені у публікаціях останніх років<sup>1</sup>. Отож, можна зробити узагальнення та сформулювати свої пропозиції.

Що змушує людей утворювати стійкі спільноти? На чому заснована влада спільного над індивідом? Як індивідуальна свобода і суспільні обов'язки можуть бути узгоджені між собою? Що повинно бути підвалиною людського життя: турбота про спільне чи про індивідуальні потреби? Всі ці питання потрапляють у центр філософських дискусій в Європі XVII-XVIII ст. Чи цікавили вони

---

<sup>1</sup> М. Попович, *Григорій Сковорода: філософія свободи*, Київ 2007, с. 221-255; Валерій Шевчук, *Пізнаний і непізнаний СФІНКС: Григорій Сковорода сучасними очима*, Київ 2008, с. 416-472.

Сковороду? Певною мірою цікавили. Зокрема, йдеться про проблему еліти (інтелектуальної) і маси, про доцільність наслідування суспільних норм і звичаїв, про співвідношення особистого життя і життя суспільного, про роль спільного у житті окремого індивіда. Саме рефлексії спільного як фактору людського існування (у творах Сковороди) будуть предметом аналізу в цій розвідці. „Спільність”, „спільне” ми будемо розглядати як означення *взаємодії* між людьми у зв’язку з певним життєвими завданнями, тобто як взаємини, а не щось абстрактно „загальне”. Але спочатку сформулюємо упередження проти такої постановки питання.

Упередження 1. „Світ” (сучасне йому суспільство) Сковорода здебільшого „відкидає геть чисто”<sup>2</sup>. Для нього цей світ сповнений небезпек і спокус. „Начто тебѣ засматриваться на манеры свѣтовые? Вить ты знаеш, что истина всегда в малолюдном числѣ просвѣщенных божьих человекѣ царствовала и царствует, а мир сей прияти не может”<sup>3</sup>. Філософ неодноразово звертається до поняття спільного на рівні лінгвістичних розмислів,<sup>4</sup> щоб обґрунтувати негативну інтерпретацію цього поняття і відповідного соціального феномену. Він посилається на римське слово *contumpe* і перекладає його як „общее”<sup>5</sup> (Д. Чижевський перекладає як „спільне”<sup>6</sup>), і, використовуючи певний асоціативний ланцюжок, доходить висновку, що воно коно-

---

<sup>2</sup> Д. Чижевський, *Філософія Г. С. Сковороди*, Харків 2003, с. 311.

<sup>3</sup> Г. Сковорода, *Разговор п'яти путников об истинном щастии в жизни* [в:] Г. Сковорода, *Повне зібрання творів у 2-х томах*, т. 1, Київ 1972, с. 332.

<sup>4</sup> Н. Поліщук, *Філософська мова Григорія Сковороди у річчизі західноєвропейського філософського мислення* [в:] *Сковорода Григорій: ідейна спадина і сучасність*, за ред. І. П. Стогній, Київ 2003, с. 156.

<sup>5</sup> Г. Сковорода, *Пря бесу со Варсавою* [в:] *Ibidem*, т. 2, с. 93.

<sup>6</sup> Д. Чижевський, *op. cit.*, с. 312.

тує з „болотом”, де свині і біси знаходять собі притулок.<sup>7</sup> Відтак цілком природним для шукача істини є намагання відсторонитися від спільного існування і зосередитись на самому собі, на самопізнанні. „Сам вкушай! Мирская община мерзка мнѣ и тяжка”.<sup>8</sup> Славнозвісне „Світ ловив мене, та не спіймав” теж вказує на антагонізм людини і суспільства, істини і гадки, щирого серця і моди. Спільне тут має значення одноманітного, несвідомого життя: окремих індивідів не знає себе і не визначає свідомо свого існування.

Упередження 2. Питання спільного не є проблемою для Сковороди, адже навіть якщо йдеться про духовну спільність, у відтвореній ним картині реальності воно постає як розв’язане. Так, філософ наголошує, що „истинный человек предвѣчному своему отцу существом и силою равен, един во всех нас и во всяком цѣлый, его же царствію нѣсть конца”,<sup>9</sup> і цитує апостола Павла, що божий род у вищому розумінні немає розрізнення чоловіка та жінки, елліна та іудея.<sup>10</sup> Отож, духовна спільність вже задана божественним світовим порядком; і саме цю, а не емпіричну спільність, шанує Сковорода.

Ці попередження можна спростувати посиланням на ряд творів філософа, які демонструють постійні намагання увійти в контакт зі своїми сучасниками, прояснити собі та іншим способи досягнення вищої спільності. Вищу спільність у *Біблії* проголошено як мету, але кожен індивід має докласти власних зусиль, і всі індивіди, в принципі, мають зробити те саме. Спільні пошуки шляхів осягнення істини людського життя є найближчим реальним завданням для людей. Тому будемо говорити не про

---

<sup>7</sup> Г. Сковорода, *Разговор п'яти...* [в:] *Ibidem*, т. 1, с. 332.

<sup>8</sup> *Idem*, *Пря бесу...* [в:] *Ibidem*, т. 2, с. 93.

<sup>9</sup> *Idem*, *Наркісс. Разглагол о том: узнай себе* [в:] *Ibidem*, т. 1, с. 191.

<sup>10</sup> *Ibidem*, с. 205.

Людину взагалі, а про людей, які не є ідеальними, і тому до них звертається Сковорода. Як слушно зауважує Тарас Закидальський, Сковорода вірить у безсмертя душі, проте цікавить його саме цей світ, небеса і пекло у конкретній людській душі.<sup>11</sup> Виходить, що для людей, які прагнуть досконалості, спільність вже є фактом (однакова мета) і, одночасно, завданням (вища духовна спільність).

Сковорода пише і говорить про спільне для всіх завдання і намагається залучити інших до його виконання. Отож, спільне, в цьому сенсі, становить суть його творів. Достоту кожен, хто своїм словом претендує на роль духовного провідника, вже опікується спільним. Цей ключовий момент потрібно відзначити. Сковорода не тільки висловлюється про спільне, він діє від його імені і на його користь. Це дозволяє визначити принаймні три аспекти подальшого аналізу: спільне як внесок у колективну справу підтримання соціального організму (хто може бути вільним від цього?), спільне як характеристика людських взаємин (дружба), спільне як колективна дія, спрямована на самопізнання і досконалую самореалізацію кожного.

Соціальна або *публічна* сфера в її емпіричному вигляді якнайменше цікавить Сковороду, проте він визнає необхідність соціального порядку і розподілу праці. Сковорода переконаний, що існує природний розподіл схильностей до певного типу діяльності. Це результат Божої волі, і тут людина виступає, швидше, як виконавець певної функції (хлібороб, воїн, богослов)<sup>12</sup> аніж суб'єкт. Індивідуальне підпорядковується загальному. Ідея „сродної праці” вказує на необхідність поліпшення суспільної функції, що

---

<sup>11</sup> Т. Zakydalsky, *Skovoroda's Moral Philosophy* [w:] Hryhorij Savyč Skovoroda. *An Anthology of Critical Articles*, ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird, Edmonton, Toronto 1994, p. 250.

<sup>12</sup> Г. Сковорода, *Разговор, называемый алфавит, или букварь мира* [в:] *Ibidem*, т. 1, с. 436-439.

в загальному плані повинно сприяти гармонізації роботи соціального організму. Хоча шлях до реалізації цієї мети проходить через самопізнання, індивід залишається частиною спільноти, і він має опікуватися своєю часткою цілого. Тобто, індивіди беруть участь у спільному через розподіл праці, і таким чином долають окремішність свого існування. Спільне існування в такому вигляді є ідеальною конструкцією, далекою від реального стану речей<sup>13</sup>, але воно мотивує людей до дій у реальному житті.

Спільне у сфері особистих стосунків пов'язане насамперед з поняттям *дружби*. У листуванні з Михайлом Ковалинським філософ постійно наголошує на цінності дружніх стосунків (дружньої любові). Ясно, що спільність тут не є заданою, вона за певних умов виникає або не виникає, тобто перебуває у напрузі і постійному випробуванні. Справжня дружба, вважає Сковорода, народжується з добрих джерел, тобто потребує ширості і співчуття, Щось має об'єднувати людей в їх уподобаннях, поглядах, моральних якостях, щоб дружні стосунки дарували насолоду, яка перевершує будь-які плотські втіхи. „Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю ніякого дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю і доброзичливістю. Для мене немає нічого солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би бракувало всього іншого. А моя турбота, і радість, і слава і, я б сказав, життя, при цьому вічне життя – що це таке? Дружня душа, душа, що любить мене, душа, що пам'ятає про мене”<sup>14</sup>. Отож, низка умов – щирість, простота і відкритість душі можуть породжувати дружбу. Очевидно, що таких випадків дружби у житті філософа було

---

<sup>13</sup> Stephen P. Scherer, *Skovoroda and Society* [w:] *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles*, ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird, Edmonton, Toronto 1994, p. 69.

<sup>14</sup> Г. Сковорода, *Диалог, или разглагол о древнем мире* [в:] *Ibidem*, т. 1, с. 310.

небагато. Тому більшу частину міркувань про дружбу знаходимо у листах до улюбленого учня. Дружба не обов'язково є заснованою на спільній меті (хоча від цього вона може бути сильнішою), її царина – взаємність, підтримка і співчуття. Цікаво, що Валерій Шевчук, даючи оцінку міркуванням філософа про дружбу, визначив їх як такі, що мають раціоналістичне підґрунтя.<sup>15</sup> Знайти підтвердження такої оцінки у листах нескладно. Дійсно, Сковорода посиляється на думку Плутарха про те, що друга потрібно заздалегідь випробувати, щоб в скрутну годину можна було покластися на нього. Значення мають також особисті чесноти кандидата у друзі. Він не повинен бути неприємним і брутальним, не повинен бути підлесником тощо. До того ж, дружба є „така божественна та приємна річ”, що її потрібно пильнувати, аби не стати жертвою обману.<sup>16</sup> Але попри всі ці „розрахунки”, дружба є безкорисливою і втілює ідею спільності як ідеальної форми взаємопроникнення людських душ.

Ще однією сферою опікування спільним у Сковороди є пошук істини, процес самопізнання. Попри намагання філософа зробити міфічного Наркісса символом самопізнання, загальна настанова однойменного діалогу – це здобуття спільності через поєднання емпіричного і духовного. Символ „самолюбності” має стати заохоченням до спільної справи, оскільки того вимагає істинна людська природа. Тільки такого типу діяльність веде до вищого духовного єднання, яке є мрією Сковороди і справою його особистого життя. Це і є „сродна праця” філософа. І тут важливо наголосити на специфічній процесуальності самопізнання. Воно є метою на все життя, і досяжним для кожного здобутком, який наповнює радістю існування та дозволяє

---

<sup>15</sup> В. Шевчук, *op. cit.* 429

<sup>16</sup> Г. Сковорода, *Лист до М. Ковалинського, жовтень-листопад 1762 р.* [в:] *Ibidem*, т. 2, с. 245-247.

підтримувати суспільний порядок. Йдеться таки про здобутки цього світу, а не потойбічного, як уже було сказано. Тобто, в ідеалі, люди мали б з'єднати свої зусилля для реалізації цієї високої мети, і сам факт такого єднання перетворив би соціальну реальність. Навіть невелика спільнота такого типу є втіленням ідеалу. Тому пропоную скористатися метафорою *хору* для її описання. Навіть висуну таку тезу: прообразом ідеальної спільності для Сковороди є *хор*. Підстави для такого припущення знаходимо в останній частині діалогу *Наркісс*, яка має назву „Симфонія”.

Поняття „симфонії” в цьому контексті означає смислову узгодженість різних фрагментів біблійного тексту. Разом з тим, і це очевидно, воно охоплює і взаємини співрозмовників. Сам Сковорода визначає симфонію як „согласіє священних слов со слѣдующим стихом”, і цей „стих” задається як парадигмальна смислова конструкція для додавання відповідних біблійних цитат.<sup>17</sup> Йдеться насамперед про пошуки істинного смислу біблійного тексту, але наступний крок – це здобуття істини людського існування. *Хор стає істиною людського життя, втіленою локально на короткому відрізку часу*. В хорі кожен здобуває себе як іншу людину, яка вийшла за межі своєї плотської оболонки і здобула жадану цілісність. „Запойте сему возлюбленному нашему человекѣку, сладости и желанію нашему”.<sup>18</sup>

Утомлені аргументами співрозмовники в певний момент відчують брак слів, і, щоб зробити останній ривок назустріч істині, вони припиняють обмін аргументами та зголошуються на пропозицію заспівати (псалом). Увесь діалог ніби досягає контрапункту у „Симфонії”, адже всі учасники досягають згоди у спільному пориві до істини. Це, власне, те, чого прагне Сковорода у своїх творах і усних розмовах. Його заклик почуто, люди (чи

---

<sup>17</sup> *Ibidem*, с. 193.

<sup>18</sup> *Ibidem*, с. 197.

група людей) беруться до праці самопізнання. Важливим є не співзвучність слів, а сам факт колективної дії, яка синхронізує прагнення і перетворює групу людей на єдиний організм. „Воскликнем же господеві во гуслах! Вооружимся согласієм противу проклятого языка, врага божественному нашому человѣку”.<sup>19</sup> Не кожна спільна дія дає такий результат, а тільки та, що стосується суті людського існування. „Воспойте умом, не одним воздухом поражающим гласом”.<sup>20</sup> Щось подібне пише Сковорода і про церемонії. Вони безглузді – навіть шкідливі, якщо не бачити прихованого сенсу.<sup>21</sup> Так само і хор. Це метафора, яка дозволяє поєднати спільну дію і спільне почуття.

Переключення з аргументації на хор, зі словесного спілкування на спільну дію, свідчить, що Сковорода розуміє ту силу заохочення і переконання, яка притаманна колективному настрою, вплетеному у гармонічне поєднання голосів і дій. Суто людське, як воно задумано Богом, стає фактом досвіду; учасники діалогу раптом знаходять те, чого вони шукали. Пригадаємо, що саме по собі трактування Біблії не є самоціллю; воно лише правильно налаштовує і навчає правильного підходу до самопізнання. „Царский врачевный дом есть святѣйшая библія”.<sup>22</sup>

Хор є матеріальним (плотським) аналогом духовної спільності. Правда, Сковорода попереджає, що цей досвід (істини) не можна вважати остаточною перемогою; в інших обставинах, в інший час і з іншими людьми все потрібно починати спочатку. „Нашли, чего не видали. Людей мы нашли новых, руки, ноги и все новое имѣю-

---

<sup>19</sup> *Ibidem*, с. 193.

<sup>20</sup> *Ibidem*, с. 197.

<sup>21</sup> Г. Сковорода, *Симфонія, наречення Книга Асхань* [в:] *Ibidem*, Т. 1, с. 226-227.

<sup>22</sup> *Idem*, *Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни* [в:] *Ibidem*, Т. 1, с. 345



щих. Но еще не конец. Продолжаймо путь к совершенному миру нашому”<sup>23</sup>

У підсумку зазначимо, що тема спільного, у тому варіанті, як її витлумачено в цій розвідці, пронизує твори Сковороди. Філософ висловлює спільне для всіх людей зобов'язання пізнавати себе і працювати сумлінно на спільне благо, бути чуйними і співчутливими в особистих стосунках, цінувати іншу людину як себе. Критика спільного як одноманітного і заснованого на автоматизмі створює враження, що відлюдництво – краща форма існування. Проте це не так. „Нарцисизм” і відлюдництво складають смислову опозицію *contamine*, але також спрямовані на досягнення вищої духовної єдності людей, аналогом якої є реальні людські спільноти шукачів істинного щастя. Сковорода не відчуває радості і не є байдужим до того, чи сприймають інші його повчання. Нерозуміння, відсутність спільності він переживає здебільшого болісно<sup>24</sup>, але так само болісно він реагує на спільність поверхову, бездумну.

Цілком у дусі своєї доби філософ фіксує наявність розриву між тим, як люди живуть, і як їм належить жити, і стверджує, що лише у русі до належного людина реалізує своє призначення і що успіх на цьому шляху залежить винятково від особистих зусиль.<sup>25</sup> Тому емпірична згода (як усі) не відповідає істині, спільність має бути свідомим індивідуальним здобутком, який не гарантований людині ніким, окрім неї самої. Ідеальна спільнота – це хор, у якому рухи і голоси втілюють гармонію спільного наближення до істини чи саму істину.

---

<sup>23</sup> *Ibidem*, с. 200.

<sup>24</sup> *Idem*, *Лист до Ф. П. Жебокрицького від 22 квітня 1764 р.* [в:] *Ibidem*, Т. 2, с. 385-387. В тексті присутні риторичні штампи, проте текст в цілому виражає позицію автора.

<sup>25</sup> Подібне зазначають стосовно філософії Іммануїла Канта. Віктор Козловський, *Кантова антропологія: джерела, констеляції, моделі*, Київ 2014, с. 376-379.